

“האבכה בחדש החמשי”

— א —

“ויהי בשנת ארבע לדריוש המלך היה דבר ה' אל זכריה בארבעה לחדש התשיעי בכסלו:

וישלח בית אל שראצר ורגם מלך ואנשיו לחלות את פני ה': לאמר אל הכהנים אשר לבית ה' צבאות ואל הנביאים לאמר, האבכה בחדש החמשי הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים” (זכריה ז', א-ג).

ארבעה ימי אבל וצום נקבעו בישראל לאחר חורבן הבית הראשון: עשרה בטבת, שבעה עשר בתמוז, תשעה באב וצום גדליה. כל זמן ששהו היהודים בגלות בבל, היו הצומות הללו ימים בהם העלו בזכרונם את תפארת הבית שחרב ואת צרות ישראל ודלותם שבאו בעקבות החורבן, ולא הייתה שום סיבה לבוא ולבטל את הצומות הללו. שיבת ישראל לארצו לאחר הכרזת כורש יצרה מצב חדש בו חזר לכאורה המצב לקדמותו ואין עוד טעם להמשיך ולהתאבל על חורבן הבית הראשון ועל הגלות מאחר והדבר בא על תיקונו.

בבעיה זו נתחבטו שראצר ורגם מלך ואנשיו, ומאחר ולא רצו להכריע בעצמם בסוגיה זו, הפנו את השאלה לירושלים אל זכריה הנביא, ושאלו לגבי צום תשעה באב: “האבכה בחדש החמשי הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים?”

זכריה מבחין כנראה בנימת הדברים שקיים עיוות בתפיסתם של השואלים את מטרתם של ימי צום, והוא מוכיח אותם קשות על כך ומבהיר להם שאין העיקר בצום ובתענית אלא בשימת לב לחטאים שגרמו את החורבן שלזכרו נקבע הצום, ותיקון אותם חטאים: “כי צמתם וספוד בחמישי ובשביעי וזה שבעים שנה הצום צַמְתֵּנִי אני... הלוא את הדברים אשר קרא ה' ביד הנביאים הראשונים בהיות ירושלים יושבת ושלוה ועריה סביבותיה והנגב והשפלה יושב” וכי.

לאחר תוכחתו של הנביא לעם, באה בפרק ח' שורת נבואות נחמה ועידוד: “שבתי אל ציון ושכנתי בתוך ירושלים...”; “עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים...”; “הנני מושיע את עמי מארץ מזרח...”; “ועתה לא כימים הראשונים.. הגפן תתן את פריה והארץ תתן את יבולה...”; “שבתי זממתי בימים האלה להיטיב את ירושלים...”.

עצם התשובה על השאלה, האם עליהם להתענות בתשעה באב מופיעה רק לקראת סוף פרק ח': “ויהי דבר ה' צבאות אלי לאמר: כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים והאמת והשלום אהבו”.

נבואות אלו הנמצאות בין השאלה לתשובה נראות במבט ראשון כאילו אינן קשורות לעניין ולא ברור מדוע נכתבו כאן. האם העובדה שעוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים יכולה להוות תשובה לשאלה? ומה עניין השפע שבא לאחר יסוד הבית לצום תשעה באב? אותן נבואות יכלו, כך נראה, להכתב באותה מידה בכל מקום אחר בנבואות זכריה גם ללא שום קשר אל בעית הצומות.

להלן נעמוד על הספקות העומדים בבסיס הדילמה של השואלים, ונשתדל להראות שנבואות אלו שבין השאלה לתשובה, לא רק שאינן תלושות מן ההקשר הכולל אלא מהוות למעשה את התשובה הברורה לשאלתם של אנשי בבל.

— ב —

הבה נתבונן בשנה שבה נשלחה השאלה וננסה להבין מה ראה העם להעלות אותה דווקא בשנה הרביעית לדריוש מלך פרס. לצורך כך נקדים ונסקור בקצרה את אשר אירע מהכרזת כורש ועד לשנה שבה אנו עוסקים.

בשנת 538 לפנה"ס מתיר כורש ליהודים הגולים לשוב לארצם ולכונן מחדש את בית המקדש. בעקבות ההיתר מתארגנת אכן קבוצה של כ-42,000 איש בראשות זרובבל ועולה לירושלים. בשנה השנייה ניגש העם בשמחה גדולה לבניית בית המקדש בהתאם לרשיון שקיבלו, אולם בעקבות כתבי שטנה והפרעות אחרות של "צרי יהודה ובנימין" מופסקת הבנייה עד שנת שתיים לדריוש מלך פרס. בשנתו השנייה (520-) מחדש דריוש את הרשיון ובהשפעת נבואותיהם של חגי וזכריה בא העם ובונה את בית המקדש. בנייתו הסתיימה בשנה השישית לדריוש.

ננסה כעת להבין מהו המצב העומד מאחורי שאלתם של אנשי בבל, ומהם הצדדים בעד ונגד ביטול ימי האבל על חורבן בית המקדש הראשון.

— ג —

לא תמיד קל לאפיין תקופה מסוימת בתולדות עם ישראל. יש אמנם תקופות שאין קושי באפיונם. לדוגמה, איננו זקוקים לאבחנות דקות על מנת להגדיר את תקופתו של שלמה המלך כתקופת שיא של פריחה ושגשוג לעם ישראל, ומאידך, את תקופת שיעבוד מצרים ניתן לאפיין כתקופה של גלות, סבל והשפלה. אולם, ישנן תקופות רבות שהאור והחושך משמשים בהם בערבוביא, וכשם שזמנים של זריחה ושל שקיעה אינם מוגדרים וברורים אם יום הם או לילה, כך הדבר כאשר עם ישראל נמצא בתהליך של שקיעה וירידה או של עליה וזריחה מחודשת. קיים אור דמדומים הנאבק בחושך ולא תמיד יכולים אנו לדעת מי יגבר, ומאחר ומדובר בפרמטרים איכותיים ולא כמותיים, קשה גם לדעת מה רב על מה. אין ספק שתקופת שיבת ציון משתייכת לקריטריון זה.

ייתכן היה מצב שבו הכל היה מתרחש בצורה אופטימלית ונתאר לעצמנו את התרחיש הבא: כורש מתיר ליהודים להקים מחדש מדינה יהודית עצמאית בארץ ישראל כולה. כל עם ישראל עולה כאיש אחד ומכונן את בית המקדש על מכונו, השכינה שורה בבית שני כמו ששרתה בבית ראשון. עם ישראל מכובד ומרומם בעיני כל העמים וזוכה לשקט בטחוני וכלכלי. אם היה תרחיש זה מתרחש במציאות, היה נראה שלא היה ספק לגבי התשובה שיש להשיב לשאלה: "האבכה בחדש החמישי", ופשוט שמאחר והמצב חזר לקדמותו, הרי שאין עוד סיבה לצום ולאבל.

1. הכרונולוגיה במאמר מבוססת על הגישה המקובלת במחקר ההיסטורי. אין בכוונתי לנקוט עמדה בבעיה הסבוכה של קביעת סדר האירועים וזמן התרחשותם בתקופה הנידונה במאמר. למרות שעל פי השיטה בה נקטנו עלה עזרא הסופר לארץ רק בשנת 445 לפנה"ס (כ-70 שנה לאחר בנין הבית), בכל זאת ראינו את התקופה כולה כחטיבה אחת, מאחר ועל פי כל העדויות לא חל שום שינוי משמעותי במצבם של העולים כפי שהוא מתואר להלן.

לדאבוננו לא כך היו פני הדברים. לשאלת העם ישנו יסוד חזק במציאות הקשה של אותו הזמן, וישנן סיבות סמויות העומדות מאחורי השאלה. השואלים מצפים מהנביא גם לתשובות קונקרטיות לחוסר הוודאות בו הם שרויים. להלן נעמוד על חמש נקודות העשויות לעמוד בבסיס השאלה "האבכה בחדש החמשי", ונראה כיצד משיב זכריה על כל אחת מהן במסגרת תשובתו, הכוללת את כל הנבואות שבפרק ח'.

— 4 —

1. עוד בשנה הראשונה לשיבתם, בחודש השביעי, מתחילים השבים להקריב קרבנות למרות שטרם הוקם הבית: "מיום אחד לחדש השביעי החלו להעלות עלות לה' והיכל ה' לא יִסָד" (עזרא ג', ו), ובשנה השנייה בחודש השני החלו לבנות את הבית. כאשר נערוך השוואה בין ייסוד הבית השני לייסוד הבית הראשון נמצא מקבילות רבות. לא נאריך בהן מאחר ואינן קשורות למסגרת נושאנו, אך נציין רק כי שניהם נוסדו בחודש השני, (עזרא ג', ח; מלכים א' ו', א), וישנו גם דמיון רב בתיאור החגיגות שנערכו בבית שני ובבית ראשון (עזרא ג', י-יא; דבה"ב ה', יג).

עולי בבל מנסים להקים בית שימלא את חסרונו של הבית שחרב, ולכן מנסים להקימו בצורה דומה. האם עלה בידם חפצם זה?

הגמרא ביומא כא, ע"ב מונה חמישה דברים שחסרו בבית שני: "אמר רב שמואל בר אינאי מאי דכתיב 'וארצה בו ואכבד' וקרינן 'ואכבדה', מאי שנא דמחוסר ה"א? אלו חמישה דברים שהיו בין מקדש ראשון למקדש שני ואלו הם: ארון וכפורת וכרובים, אש ושכינה ורוח הקדש ואורים ותומים". השראת השכינה שהייתה בבית ראשון לא שבה בבית שני, והביטוי הנמרץ לכך נמצא באותה סוגיא ביומא, שהאש על גבי המזבח הייתה בבית ראשון "רבוצה כאר" ובבית שני הייתה "רבוצה ככלב".

כאשר חנך שלמה את הבית הראשון, קיבלה השראת השכינה ביטוי מוחשי כאשר הענן מילא את הבית. גם כאן ציפה העם, מן הסתם, לגילוי שכינה כל שהוא. התקווה הגדולה שנתגלתה בשיבה לירושלים ובחידוש העבודה – התבדתה בחלקה, ומסתבר שהעם התאכזב קשות מהסתר פנים זה.

2. בפני השבים עמדו גם בעיות פנים רבות. מצבו של הישוב החדש לא היה משובח: "למרות האוצרות הגדולים שהביאו אתם העולים בימי ששבצר ובימי זרובבל למקדש וקודשיו. רוב העם ישב בערי השדה ובכפרים והתפרנס מעבודת האדמה, ומיעוטו עסק גם במסחר. המיסים למלכות (מנדה, בלו והלך) ומיסי המקדש הכבידו עליו מאוד. עד ימי זרובבל נתעכב בנין הבית בגלל המצב הכלכלי הירוד. בימי נחמיה מכרו האיכרים את בניהם כדי לפרוע את המיסים, ובסוף ימיו חדלו להביא את מתנות הכהונה והלוויה, כנראה מחוסר יכולת (מתוך הקדמתו של מרדכי זר-כבוד לפירוש על עזרא ונחמיה בסדרת "ידעת מקרא", עמ' 18).

בספר חגי ישנו גם תיאור של בצורת קשה. אל המשבר הכלכלי התלווה מצב בטחוני רעוע כאשר מסביב מאיימים שומרון, אדום ועמון על הישוב הצעיר שזה עתה קם ביהודה (נחמיה ד'). עלינו לזכור שרמת החיים בבבל הייתה ככל הנראה גבוהה יותר מאשר בארץ וזו גם הסיבה לכך שרק מעטים קמו ועלו. האם ימשיכו לחיות כך בדלות, במחסור ותחת סכנה קיומית?

3. כפי שהזכרנו לעיל לא נענו כל בני הגולה לקריאתו של זרובבל ולא עלו עמו לירושלים. הנשארים אמנם תמכו לפחות בהתחלה באחיהם שעלו, אך לא הצטרפו אליהם. העדות הנמרצת ביותר לכך הם דבריו של המן לאחשורוש בנו של דריוש: "ישנו עם אחד מפוזר ומפורד בין העמים בכל מדינות מלכותך" (אסתר ג', ח).

העם היושב בציון מתבונן במצב זה ותמה: האם זו היא התגשמות כל אותן נבואות נפלאות של ישעיהו: "אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי הביאי בני מרחוק ובנותי מקצה הארץ?" האם לתקופה כזו התפללנו?

4. לאחר השנה השנייה שבה החלו לבנות את בית ה' בשמחה, בהלל, בתודה ובתקווה, הופסקה הבנייה עקב הפרעות צרי יהודה ובנימין. לאחר 18 שנה, בשנת שתיים לדרווש מתחדשת אמנם הבנייה, אך לא נתפלא אם בלב הבונים מקנן עדיין החשש שמא יחזרו האירועים על עצמם והבנייה תפסק גם הפעם.

כאשר נערוך השוואה בין התחלת הבנייה בפעם הראשונה ובין הפעם השנייה נמצא אכן שבפעם השנייה נעדרו אותם סממנים של שמחה גדולה שאפיינו את התחלה הראשונה, ותחילת הבנייה מתוארת באופן כמעט טכני: "באדין קמו זרובבל בר שאלתיאל וישוע בר יוצדק ושריו למבנא בית אלהא די בירושלם ועמהון נביאייה די אלהא מסעדין להון" (עזרא ה', ב). למודי ניסיון מר מרשים לעצמם הבונים לחגוג רק לאחר שהבנין מושלם: "ועבדו בני ישראל כהניא ולויא ושאר בני גלותא חנכת בית אלהא דנה בחדוה" (עזרא ו, טז). יש להניח כי הפסימיות ששלטה בעם עם ייסוד הבית בפעם השנייה הלכה ופינתה את מקומה לאופטימיות זהירה ככל שהתקדם הבנין ועד לסיומו בשנה השישית לדרווש.

השנה שבה נתעוררה שאלת הצום הינה השנה הרביעית לדרווש, כלומר, כאשר הבית נמצא באמצע בנייתו ממש. אפילו החודש הוא אותו חודש שבו החל הבנין – חודש כסלו. רק כעת מתחילה לגבור האופטימיות ועולה הרעיון לבטל את הצומות.

האם אכן הגיע הזמן לכך? האם לא יבוטל שוב ההיתר לבנות את בית המקדש?

5. גם אם התנאים הגשמיים והרוחניים היו שפירים, עדיין מעיקה על היהודים תדמיתם השפלה בעיני העמים האחרים. כורש שהתיר ליהודים לשוב לארצם אף לא העלה על דעתו להעניק להם אפילו עצמאות מינימלית, והמתבונן בהכרזת כורש ימצא בה רק היתר לשוב ולבנות מחדש את בית המקדש. בנוסף לכך זוכים השבים ליחס של זלזול ובוז מצד העמים הסובבים אותם. בכתב השטנה שנשלח אל ארתחשסתא מתוארת ירושלים כעיד מורדת ורעה, ובנחמיה אנו מוצאים את סנבלט החורוני לועג ליהודים ומכנה אותם "היהודים האמללים". בעיר הכירה שושן אפילו גוזרים על היהודים גזירת כליה.

עדות לכך שמצב זה אכן הציק ליהודים מוצאים אנו בחתימת דברי הלויים במעמד כריתת האמנה על ידי נחמיה: "הנה אנחנו היום עבדים והארץ אשר נתת לאבותינו לאכל את פריה ואת טובה הנה אנחנו עבדים עליה: ותבואתה מרבה למלכים אשר נתת עלינו בחטאותינו ועל גויותנו מושלים ובבהמתנו כרצונם ובצרה גדלה אנחנו" (נחמיה ט', לו-לז).

— ה —

חמש הנקודות שמנינו לעיל עשויות להיות טמונות מאחורי השאלה ההלכתית לכאורה "האבכה בחודש החמשי". חמש נקודות אלו כואבות לשואלים, וגורמות להם להסתפק אם אכן יש כאן תהליך של גאולה או שמא חלום עובר הוא.

זכריה הנביא מבין את רוח השאלה, ואותן הנבואות שהזכרנו בתחילת דברינו והנראות כבלתי רלוונטיות לשאלה, מוארות באור חדש, ומתברר כי הן הן התשובות על הספק האמיתי של העם, ונפרט אחת לאחת.

1. אמנם נכון שכעת אין השראת שכינה כמו שהייתה בבית ראשון, אך: "כה אמר ה' שבתי אל ציון ושכנתי בתוך ירושלים ונקראה ירושלים עיר האמת והר ה' צבאות הר הקדש". ישנה הבטחה שהקבי"ה ישוב וישרה שכינתו בירושלים.

2. על מנת להרגיע את החשש הרובץ בלב העם האם יוכל היישוב להמשיך ולהתקיים תחת התנאים הקשים באה הנבואה "כה אמר ה' צבאות עד ישובו זקנים וזקנות ברחבות ירושלים ואיש משענתו בידו מרב ימים: ורחבות העיר ימלאו ילדים וילדות משחקים ברחבתיה". אריכות ימים הינה ביטוי לטובה רבה, לבריאות ולשובע, והשילוב של זקנים וזקנות עם ילדים וילדות יוצר תמונה של רצף והמשכיות. מה שהתרחש עד עתה אינו אירוע חולף, אלא בסיס איתן לבניינו של עם איתן, הזוכה לקיים רצף של דורות מתוך שמחה וטוב לבב.

3. מיעוט העולים איננו מצב שימשך אלא עתיד הקבייה להביא את כל היהודים לירושלים: "כה אמר ה' צבאות הנני מושיע את עמי מארץ מזרח ומארץ מבוא השמש: והבאתי אותם ושכנו בתוך ירושלים והיו לי לעם ואני אהיה להם לאלקים באמת ובצדקה".

4. חגי נבואתו הבטיח לעם שמיום יסוד ההיכל בכ"ד בכסלו שנת שתיים לדריוש תפסיק הבצורת: "שימו נא לבבכם מן היום הזה ומעלה מיום עשרים וארבעה לתשיעי למן היום אשר יסוד היכל ה' שימו לבבכם: העוד הזרע במגורה ועד הגפן והתאנה והרימון ועץ הזית לא נשא מן היום הזה אברך".

כאן בפסוק ט מזכיר זכריה לעם את נבואתו זו של חגי, וכן את התגשמותה של נבואה זו: "כה אמר ה' צבאות תחזקנה ידיכם השמעים בימים האלה את הדברים האלה מפי הנביאים אשר ביום יסוד בית ה' צבאות ההיכל להבנות: כי לפני הימים ההם שכר האדם לא נהיה ושכר הבהמה איננה וליוצא ולבא אין שלום מן הצר ואשלח את כל האדם איש ברעהו: ועתה לא כימים הראשונים אני לשארית העם הזה נאום ה' צבאות: כי זרע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם והנחלתי את שארית העם הזה את כל אלה".

כפי שכתבנו, העם איננו בוטח בכך שהבנין אכן ימשך וחושש שמא יופסק שוב. זכריה מזכיר כאן לעם כי השפע שבא בעקבות נבואת חגי לא היה תלוי בסיום הבנין אלא הברכה שרתה מיום ייסוד ההיכל. ברגע שהחל הבנין הריהו נחשב כגמור וראוי שתשרה ברכה בגיננו.

לחיזוק הבטחה זו שהתהליך יימשך והבנייה לא תופסק שוב מוסיף הנביא: "כי כה אמר ה' צבאות כאשר זממתי להרע לכם בהקציף אבותיכם אותי אמר ה' צבאות ולא ניחמתי: כן שבתי זממתי בימים האלה להיטיב את ירושלים ואת בית יהודה אל תיראו", כשם שגזירת החורבן נגזרה עוד קודם לחורבן (מלכים ב' כא, יב; שם כ"ב, יז) והקבייה לא ניחם על הרעה, כך גם עתה לא ינחם על כוונתו הטובה.

כל ההבטחות הללו ניתנות כמובן כאשר תנאם בצידם "אלה הדברים אשר דברו אמת איש את רעהו אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם: ואיש את רעת רעהו אל תחשבו בלבבכם ושבועת שקר אל תאהבו כי את כל אלה אשר שנאתי נאום ה'".

ראינו אם כן את תשובת הנביא לחששותיהם העיקריים של השואלים, וכעת הוא מתייחס לגוף השאלה ועונה בצורה ברורה: "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים והאמת והשלום אהבו". אין עוד סיבה לאבילות כיוון שכל החששות אין להם בסיס והמצב ילך וישתפר, אמנם בתנאים שיקיימו "האמת והשלום אהבו".

5. עתה לאחר שכל הבטחות הקודמות תתקיימנה, השראת השכינה תחזור לירושלים ולמקדש הבנוי על תילו, נדחי ישראל יקובצו ויתענגו באורך ימים וטובה, אז יכירו גם הגוים כולם בעליונות ישראל אשר אלקים עמם: "כה אמר ה' צבאות בימים ההמה אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשנות הגוים והחזיקו בכנף איש יהודי לאמר נלכה עמכם כי שמענו אלקים עמכם".